

Borislav Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije* (Metalurgia perioadei eneolitice din Iugoslavia), edițiile speciale ale Institutului de arheologie din Belgrad, vol. 9, Belgrad, 1971; 80 p. text sîrbesc cu figuri și hărți în text, 10 planșe cu un amplu rezumat în limba engleză.

Lucrarea este de fapt o prezentare a perioadei eneolitice din Iugoslavia în lumina dezvoltării metalurgiei. În același timp se ține seama de dezvoltarea paralelă, în termeni de cronologie relativă și absolută, a culturilor din spațiile învecinate, în special din răsăritul Peninsulei Balcanice.

Autorul consideră ca fapt istoric demonstrat (este discutabil dacă are dreptate să afirme acest lucru atât de categoric) migrația etnică și culturală din zona traco-geică spre apus, migrație ce s-a produs în mod treptat, în ceea ce el numește perioada neoliticului tîrziu (resp. ultimul pătrar al mileniului V și prima jumătate a mileniului IV). Acest fenomen istoric ar fi dus la propagarea cunoștințelor de prelucrare primitivă a aramei și a contribuit la consolidarea culturală a perioadei următoare: eneoliticul. Acesta este la rîndul lui împărțit în două etape: eneoliticul timpuriu (culturile Vinča-Pločnik, Tiszapolgár, Butmir, Herpaly-Csöszhalom, Sopot tîrziu etc., mijlocul și a doua jumătate a mileniului IV) și eneoliticul tîrziu (culturile Bubanj-Hum, Bodrogkeresztúr, Pecel, Kostolac, grupele Vučedol și Ig [tipurile centrale balcanice și adriatice], resp. sfîrșitul mileniului IV și cea mai mare parte a mileniului III).

În acest sens B. Jovanović încearcă și o periodizare a dezvoltării metalurgiei. Dacă neoliticului tîrziu îi este propriu stadiul începător-explorator al metalurgiei cuprului (resp.

exploatarea cuprului nativ), eneoliticul timpuriu se caracterizează prin apariția adevăratei industrii a aramei, a imitării uneltelor de piatră în exemplare de metal (topoare plate, dălți și topoare-ciocan simple de tip Pločnik). Alături de cuprul nativ se folosește și arama produsă prin reducerea simplă a minereurilor de oxizi și carbonați de cupru. În eneoliticul tîrziu, metalurgia aramei ia o amploare deosebită, oglindită în diversitatea formelor de topoare (topoare-ciocan, topoare cu tășurile „în cruce”, topoare cu gaură de înmănușare transversală și cu un singur tăș vertical, topoare plate cu mîner), ace, brățări, mărgelile etc. Se exploatează și minereurile de sulfuri prin reducere în două etape. Ia naștere dezvoltarea și prelucrarea aurului și a argintului.

Autorul este de părere că dezvoltarea metalurgiei aramei în sud-estul Europei este independentă de relații ulterioare cu civilizațiile orientale. Diferitele forme sînt creații prin excelență autohtone.

Interesantă este prezentarea exploatării primitive a zăcămintelor cuprifere de la Rudna-Glava (în Serbia de est). Aici au fost cercetate mai multe puțuri, săpate în trepte, de unde s-au extras zăcăminte de magnetită și calcopirită începînd din neoliticul tîrziu, dar mai ales în eneoliticul timpuriu.

După o prezentare generală și sumară a începuturilor metalurgiei în diferitele regiuni

ale Iugoslaviei, din care se desprinde sârăcia informației arheologice în momentul de față, B. Jovanović examinează primele unelte de cupru reprezentate în cele trei depozite de la Pločnik. Din nefericire doar primul dintre acestea a fost găsit în condiții care să permită, cu oarecare aproximație, o relație cu mediul cultural. A fost descoperit, se pare, într-o groapă, ce a perforat ultimul nivel de locuire de la Pločnik. Celelalte două depozite sînt descoperiri accidentale, provenind însă tot din așezarea respectivă. Este regretabil că nu știm nimic despre condițiile de descoperire ale celui de-al treilea depozit, care prezintă unele forme mai evoluat (cele trei depozite sînt ilustrate de autor pe planșa 4). [Amintim că topoare de tipul celor de la Pločnik sînt atestate în cultura Tiszapolgár, faza târzie. Cf. A. Vulpe, *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 459; F. Schubert, *Germania*, 43, 1965, 2, p. 275, precum și în depozitul de la Cărbuna din sud-estul Ucrainei, cf. G. P. Sergejev, *SA*, 1963, 1, p. 135, care ar putea aparține fazei Precucuteni III sau Cucuteni A timpurii].

Urmează apoi o trecere în revistă sumară a celor mai reprezentative descoperiri de obiecte de aramă (în special topoare) din eneoliticul târziu. Piese ale amintite sînt în cea mai mare parte ilustrate. Se resimte însă lipsa unui repertoriu cît mai complet. De asemenea, autorul nu face nici un fel de analiză tipologică. În plus, nefăcînd nici o distincție între diversele tipuri de topoare, B. Jovanović atribuie eneoliticului final și primele topoare de aramă cu un singur tăiș vertical (de felul celor de la Baniabic sau Kozarac) precum și securile plate cu un tăiș semicircular și cu mîner (ca cele de la Kozarac, Tručevac etc.). Aceste tipuri sînt atribuite de cercetători în general epocii bronzului (nu mai devreme de orizontul corespunzător culturii Glina spre exemplu; cf. A. Vulpe, *Arte und Beile in Rumänien I*, *PBF*, IX, 2, 1970, p. 10 și urm. și p. 39 și urm.). Problema apariției toporului cu un tăiș vertical încă din eneolitic este foarte disputată și trebuie subliniat că pînă acum nu există nici o piesă ale cărei condiții de descoperire să permită atribuirea ei, *fără obiecții*,

eneoliticului (vezi discuția la A. Vulpe, *op. cit.*, p. 10 și urm.; A. Vulpe și Ersilia Tudor, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 427). Desigur B. Jovanović face această confuzie datorită datării foarte timpurii a culturii Vučedol, în cadrul căreia asemenea topoare pot deja apărea. Asupra acestui fapt vom reveni mai jos.

În încheiere B. Jovanović analizează, în linii mari, cronologia absolută și relativă a eneoliticului din Iugoslavia așa cum am prezentat-o la începutul recenziei de față. Autorul se raliază celor ce acceptă o dată înaltă pentru începutul Troiei (încă înainte de 3000). Ținînd apoi seama de paralelismul Troia-Ezero, el sincronizează Troia I cu începutul culturii Ezero, Troia II, cu straturile mijlocii de la Ezero și cu Mihalić, iar Troia III, cu straturile târzii de la Ezero și cu Karanovo VII. Această schemă corespunde punctului de vedere recent al multor cercetători (cf. S. Morintz și P. Roman, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 45; XIII, 1969, p. 61; cf. și C. Renfrew, în *PPS*, 35, 1969, p. 12 și urm. etc.).

Mai neclară mi se pare relația dintre cultura Bubanj-Hum și cultura Pecel (ceea ce implică și cultura Coțofeni) și cu cultura Bodrogkeresztúr. În general este greu de vorbit de complexul Baden-Pecel-Coțofeni înainte de Ezero-mijlociu-Mihalić. În cercetarea românească aceste culturi sînt atribuite perioadei de tranziție pe deplin formate. Între Bubanj-Hum-Karanovo VI-Gumelnița și Coțofeni-Pecel etc. există un interval care, în România, în timpul din urmă, a început a fi bine cunoscut (cf. S. Morintz și P. Roman, în *Dacia*, XII, N. S. 1968, p. 45 și P. Roman, în *Dacia*, N. S., XV, p. 31. În acest sens aș reproșa autorului că, deși citează o serie de lucrări ale cercetătorilor români, nu a aprofundat suficient problemele în discuție și nu a profitat de lucrarea mai sus citată a lui S. Morintz și P. Roman (B. Jovanović o citează, deci a luat cunoștință de ea) care clarifică în mare măsură datele de pînă acum privitoare la epoca de tranziție la Dunărea de Jos.

De asemenea, nu pot împărtăși ideea că cultura Vučedol aparține încă eneoliticului, chiar

și așa cum l-a definit B. Jovanović. Această cultură, ca și grupele înrudite (Zók, Nyírség) se situează la sfârșitul epocii de tranziție și caracterizează chiar începutul epocii propriu-zise a bronzului. Între aceste culturi și eneoliticul final există un interval mare de timp, de cel puțin 500 de ani.

Cu aceste rezerve, lucrarea lui B. Jovanović ne oferă un tablou viu și cuprinzător al importante perioade a începuturilor metalurgiei în Iugoslavia. Cum se știe, în ultimul

timp, s-au adus, pentru această perioadă din sud-estul Europei, contribuții revoluționare privind cronologia, dezvoltarea metalurgiei, cunoașterea raporturilor cu lumea egeo-anatoliană și aprecierea istorică a acestei perioade în general. Punctul de vedere al arheologului iugoslav este în acest sens binevenit și interesant.

Alexandru Vulpe

Đ. Mano-Zisi, Lj. B. Popović, *Novi Pazar ilirsko-grčki nalaz-Novi Pazar the Illyrian-Greek find* (Novi Pazar, tezaurul iliro-grec), Belgrad, 1969, 132 p. + 1 plan + 39 pl., text paralel sârb și englez

Numărul vestitelor morminte princiare traco-ilirice cunoscute în Balcanii Centrali a crescut prin relativ recenta descoperire (1957) de la Novi Pazar, din Serbia de SV, reprezentând un bogat tezaur de obiecte de aur și argint, ce constituiau inventarul unui mormânt tumular familial, desigur al unei căpetenii, considerate de autorii publicației, ca ilirică. În ce măsură această descoperire este un complex închis (respectiv în ce măsură putem avea siguranța contemporaneității obiectelor găsite aici), așa cum îl prezintă autorii, va reieși din cele de mai jos, în funcție de condițiile de descoperire.

În orice caz, descoperirea de la Novi Pazar este deosebit de importantă, deoarece aici s-au găsit atât obiecte grecești bine datate (vase pictate și bronzuri) cât și obiecte de origine locală (diverse tipuri de fibule și ace). Aceste din urmă elemente contribuie la precizarea cronologiei Hallstattului târziu în lumea iliră, cu implicații și în spațiul carpato-dunărean.

Tumulul era situat pe un bot de deal, ocupând o poziție dominantă în zona respectivă. Mantaua tumulului a fost nivelată cu prilejul construirii unei biserici în secolul al X-lea; biserica refăcută și lărgită cu două secole mai târziu există și astăzi. Descoperirea hallstattiană la care ne referim a fost prilejuită tocmai de lucrările de reconstrucție

ale importantului monument de artă medievală care este biserica Sf. Petru. Fundațiile acesteia au deranjat la rândul lor ornduirea monumentului funerar din secolul al V-lea î. e. n., care de altfel mai fusese răscolit și de săparea unor morminte feudale. Această expunere este foarte sumară și în lucrare. Autorii prezintă și un plan de situație detaliat, pe care însă nu-l explică nicăieri pe parcursul monografiei. Autorii citează lucrări care nu erau fost accesibile: rapoartele preliminare de săpătură din „Arheološki pregled”, 1960 și 1961. Datorită situației precare din teren și a condițiilor de cercetare, nu s-au putut face observații sigure atât în plan cît și pe verticală. Reconstrucția planului mormintului (sau mormintelor!) rămîne pur ipotetică.

Tumulul este considerat de către autori un mormânt familial ce a aparținut aristocrației tribale.

Din păcate din lucrare nu rezultă în mod clar, care a fost ritul de înmormîntare.

La p. 74, 102 și 109 autorii vorbesc de un rug pentru incineratie, în timp ce la p. 108 se vorbește de înhumatie. Este mai mult decît regretabil că un element de o asemenea importanță, cum este ritul de înmormîntare, este tratat în mod neglijent.

Atît după poziția și condițiile de descoperire cît și după datele strînse în urma săpă-